

EDICE LIMES

Peter Burke

Společnost a vědění

Od Gutenberga k Diderotovi

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Společnost a vědění

Od Gutenbergu k Diderotovi

Peter Burke

Recenzovali:

prof. PhDr. Martin Procházka, CSc.

prof. Miroslav Petříček, Dr.

Z anglického originálu *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*, vydaného roku 2000 nakladatelstvím Polity Press ve spolupráci s Blackwell Publishers Ltd., přeložil Martin Pokorný.

Doslov napsal Miroslav Petříček

Publikace vychází v rámci výzkumného záměru MSM0021620824

Základy moderního světa v zrcadle literatury a filozofie řešeného na Filozofické fakultě UK.

This edition is published by arrangement with Polity Press Ltd., Cambridge. /

Překlad vychází se souhlasem nakladatelství Polity Press Ltd., Cambridge.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Ondřej Kavalír, Renata Čámská

Obálka a grafická úprava Jan Šerých

Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první elektronické, podle prvního tištěného vydání

v Nakladatelství Karolinum (2007)

© Peter Burke, 2000

Epilogue © Miroslav Petříček, 2007

Translation © Martin Pokorný, 2007

ISBN 978-80-246-1319-2

ISBN 978-80-246-5880-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ	9
I. ÚVOD: POZNÁNÍ Z POHLEDU SOCIOLOGIE A HISTORIE	11
Rozmach sociologie poznání	13
Nová vlna sociologie poznání	17
Sociální dějiny poznání	21
Co je poznání?	23
Pluralita poznání	25
2. VĚDĚNÍ JAKOŽTO PROFESE: UČENCI A EVROPA	31
Návaznosti a zlomy	32
Středověk	35
Vliv knihtisku	36
Uplatnění v církvi a ve státě	37
Strukturní diferenciací	39
Skupinová identita	43
Islám a Čína	45
3. VĚDĚNÍ ETABLOVANÉ A INSTITUCIONÁLNÍ	49
Renesance	53

Vědecká revoluce	57
Osvícenství	62
Závěry a srovnání	67
 4. MÍSTA VĚDĚNÍ: CENTRA A PERIFERIE	 71
Společenství vzdělců	75
Nagasaki a Dedžima	77
Zkoumaný terén a zájmová perspektiva	78
Import poznání	79
Metropole vědění	82
Geografie knihoven	85
Město jako zdroj informací o sobě samém	89
Zpracování poznatků	93
Distribuce poznání	96
Objevování světa	98
 5. UTRŽIDĚNÉ POZNÁNÍ: UČEBNÍ PLÁNY, KNIHOVNY A ENCYKLOPEDIE	 101
Antropologie poznání	101
Rozmanitost poznání	103
Disciplína a výuka	108
Uspořádání učebních plánů	110
Uspořádání knihoven	111
Uspořádání encyklopedií	113
<i>Loci communes</i>	114
Restrukturace systému	115
Nové uspořádání výuky	117
Nový řád knihoven	121
Metodika muzeí	124
Alfabetizace encyklopedií	126
Pokrok poznání	127
Závěr	130
 6. POZNÁNÍ POD KONTROLOU: CÍRKVE A STÁTY	 133
Rozmach úřednictva	135
Církev jako vzor	138
Zahraniční věci	140

Informace a impérium	142
Vnitřní organizace	147
Mapování státu	150
Rozmach statistiky	152
Ukládání a vyhledávání	156
Cenzura	159
Šíření informací	163
 7. POZNÁNÍ NA PRODEJ: TRH A TISK	 167
Rozmach intelektuálního vlastnictví	171
Průmyslová špionáž	173
Informace v obchodním styku	174
Informovanost Východoindické společnosti	176
Rozmach burz	178
Knihtisk a obchod s poznatků	179
Benátky v 16. století	182
Amsterdam v 17. století	183
Londýn v 18. století	186
Zpravodaje, noviny a časopisy	188
Rozmach příruček	190
Encyklopedie	192
Srovnání a závěr	195
 8. ZÍSKÁVÁNÍ POZNATKŮ:	
AŤ SI ČTENÁŘ PŘIJDE NA SVÉ	199
Čtení textů, osvojování názorů	201
Příručky	205
Abecední uspořádání	207
Pomůcky pro historický výzkum	210
Individuální přístupy	212
Od Montaigne k Montesquieuovi	214
Získávání poznatků o jiných kulturách	217
 9. ZÁVĚREM: POZNÁNÍ PŘIJÍMANÉ S DŮVĚROU	
I SKEPSÍ	223
Pyrrhónská renesance	224
Pragmatická skepse	227

Geometrická metoda	230
Rozmach empirismu	231
Éra poznámek	235
Důvěřivost, nedůvěra a sociologie poznání	237
DOSLOV	
Vědění jako kulturní fakt (<i>Miroslav Petříček</i>)	241
VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE	249
REJSTŘÍK	285

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ

Tato kniha nečerpá pouze ze sekundární literatury, ale opírá se také o čtyřicetileté studium původních raně novověkých textů. V poznámkách a seznamu literatury se však omezují na současné monografie a primární prameny probírám přímo v textu. Studie se sice zaměřuje na obecnější struktury a trendy, nikoli na jednotlivce, nicméně podobné téma nelze vyložit bez uvedení mnoha desítek jmen; jejich životní data i stručnou charakteristiku může čtenář najít v rejstříku.

Předkládaná studie je výsledkem dlouhodobého projektu, který vedle řady článků zahrnoval také přednášky a semináře na univerzitách v Cambridgi, Delfách, Lovani, Lundu, Oxfordu, Pekingu, São Paulu a Petrohradu. Po dlouhém období příprav získal projekt konečnou podobu díky pozvání přednést první Vonhoffovy přednášky na Groningenské univerzitě.

Velice děkuji Dicku de Boerovi za péči, se kterou se mi v Groningenu věnoval, a za poučení o významu změn vědomostního systému ve 13. a 14. století. Můj dík za všemožnou pomoc nechť přijmou také Daviel Alexandrov, Alan Baker, Moti Feingold, Halil Inalcik, Alan Macfarlane, Dick Pels, Vadim Volkoff a Jay Winter; Joanně Innes děkuji, že mi poskytla k nahlédnutí svůj klasický, ač stále nevydaný článek o využívání informací britskou vládou.

S vděkem podotýkám, že své komentáře k jednotlivým částem rukopisu mi poskytli Chris Bayly, Francisco Bethencourt, Ann Blair, Gregory Blue, Paul Connerton, Brendan Dooley, Florike Egmond, José María González García, John Headley, Michael Hunter, Neil Kenney, Christel Lane, Peter Mason, Mark Phillips, John Thompson a Zhang Zilian. Moje manželka Maria Lúcia přečetla celý rukopis, navrhla mi úpravy a upozornila mne na několik problematických míst. Tuto knihu jí věnuji.

Úvod: poznání z pohledu sociologie a historie

Každá známá věc připadala tomu, kdo danou znalost měl, systematicky uspořádaná, prokázaná, uplatnitelná a evidentní – zatímco každý systém poznatků, který přicházel odjinud, se naopak jevil jako vnitřně rozporný, neprokázaný, nepoužitelný, fantastní anebo mystický.

Ludwik Fleck

Podle některých sociologů dnes žijeme ve „znalostní“ nebo „informační společnosti“, řízené profesionálními experty a jejich vědeckými metodami.¹ Podle některých ekonomů žijeme ve „vzdělanostní“ nebo „informační ekonomice“, která se vyznačuje rozmachem profesí zaměřených na tvorbu anebo šíření poznatků.² A důležitou otázkou se poznání stalo také v politice, přičemž ústřední tu je problém, zda mají informace patřit veřejnosti nebo soukromým osobám, zda se jedná o zboží komoditu, nebo o složku obecného blaha.³ Historikové budoucnosti možná dobu kolem roku 2000 označí za „věk informací“.

¹ Wiener (1948), 11; Bell (1976); Böhme – Stehr (1986); Castells (1989); Poster (1990); Stehr (1994); Webster (1995).

² Machlup (1962, 1980–4); Rubin – Huber (1986).

³ Schiller (1986, 1996).

Ironií osudu však ve stejné době, kdy poznání takto zabralo střed scény, filosofové a další myslitelé stále radikálnější – anebo přinejmenším hlasitější než dříve – zpochybňují spolehlivost poznání. Někdejší „objevy“ jsou dnes prohlašovány za plody „invence“ nebo „konstrukce“.⁴ Nicméně filosofové se s ekonomy a sociology shodnou v tom, že dnešek je zapotřebí definovat jeho vztahem k poznání.

Neměli bychom zbrkle předpokládat, že teprve naše doba se těchto otázek seriózně zhostila. Jak uvidíme v 6. kapitole, komodifikace informací je stejně stará jako kapitalismus – a využití systematicky shromážděných informací o populaci vládou lze vysledovat až do starověku, zvláště do starého Říma a Číny. Pokud jde o skeptický postoj k domnělému vědění, daná tradice sahá minimálně ke starořeckému mysliteli Pyrrhónovi z Élidy.

Smyslem těchto poznámek není nahradit hrubý koncept revoluce stejně hrubým konceptem kontinuity. Prvořadým cílem této knihy je o něco přesnější vytyčení zvláštních rysů dneška tím, že na ně pohlédneme prizmatem dlouhodobých tendencí. Aktuální diskuse byly pro historiky často podnětem, aby si o minulých dobách položili nové otázky. Ve 20. letech 20. století poskytla rostoucí inflace podnět pro rozmach historie cen. V 50. a 60. letech vyprovokovala populační eploze výzkum ve sféře demografické historie. A v 90. letech sílil zájem o dějiny poznatků a informací.

Od znalostní složky společnosti nyní přejdeme k symetrickému protikladu, tedy k sociální složce poznání. Jeden z cílů, které si tato kniha klade, lze popsat jako navození distance. Chceme dosáhnout toho, co ruský literární kritik Viktor Šklovskij nazval „ozvláštnění“ (*ostranenie*), jisté odcizení, díky kterému se věci důvěrně známé jeví jako podivné a věci doposud přirozené působí arbitrárně.⁵ Autor i čtenáři si díky analytickému popisu střídajících se systémů minulosti mají jasněji uvědomit onen „vědomostní systém“, ve kterém žijeme my sami. Systém, ve kterém sami pobýváme, se obvykle jeví jako „samozřejmý“, ve shodě se „zdravým rozumem“. Jedině díky srovnání můžeme pochopit, že jde o jeden systém z řady možných.⁶ Jak svého času

⁴ Berger – Luckmann (1966); Mendelsohn (1977); Ziman (1978); Luhmann (1990).

⁵ Bourdieu (1984); cf. Ginzburg (1996, 1997).

⁶ Geertz (1975); cf. Veblen (1918).

napsal polský přírodovědec Ludwik Fleck: „Každá známá věc připadala tomu, kdo danou znalost měl, systematicky uspořádaná, prokázaná, uplatnitelná a evidentní – zatímco každý systém poznatků, který přicházel odjinud, se naopak jevil jako vnitřně rozporný, neprokázaný, nepoužitelný, fantaskní anebo mystický.“⁷

Myšlenka, že kritéria pro pravdu a poznání jsou přinejmenším ovlivněna, ne-li přímo určována společenským prostředím, není nijak nová. Stačí uvést tři příklady z počátku novověku: Francis Bacon užil metafory „bůžků“ či „model“ (*idola*) rodu, jeskyně, tržiště a divadla, Giambattista Vico hovořil o „ješitnosti národů“ (tedy o etnocentrismu), Charles de Montesquieu prozkoumal vztahy mezi zákony, které platí v jednotlivých zemích, a místním klimatem i politickým systémem. Zde všude se různými způsoby uplatňuje stejný základní postřeh, který si podrobněji vyložíme dále (str. 238).⁸ Ovšem učinit krok od původního postřehu k systematickému, vnitřně uspořádanému zkoumání je často obtížné a někdy to trvá celá staletí. Nepochybně to platí právě o oblasti, která je dnes označována obratem „sociologie poznání“.

ROZMACH SOCIOLOGIE POZNÁNÍ

Jakožto ucelený projekt pochází sociologie poznání z počátku 20. století.⁹ Tři navzájem podobné disciplíny se vynořily ve třech zemích, totiž ve Francii, Německu a Spojených státech. Otázka, proč se právě v těchto třech zemích vynořil zvláštní zájem o vztahy mezi poznáním a společnostmi, představuje sama o sobě pozoruhodný problém pro sociologii sociologie.

Ve Francii již podstatně dříve zazněla výzva Augusta Comta k ustavení společenské historie poznání, „historie beze jmen“, a na počátku století tu Émile Durkheim a jeho žáci, především Marcel Mauss, zahájili studium společenského původu jistých základních kategorií či „kolektivních představ“, například prostoru a času, svatého a profán-

⁷ Fleck (1935), 22; cf. Baldamus (1977).

⁸ Mannheim (1936); Stark (1960).

⁹ Merton (1941).

ního, osoby a tak dále, tedy konceptů tak základních, že je lidé používají zcela spontánně a nevědomky.¹⁰ Novinkou tu byl systematický průzkum „primitivních“ kategorií (o kterých se v dřívější době jen tu a tam zmínili cestovatelé a filosofové) i obecný závěr, že společenské kategorie jsou projekcí přenášeny na přirozený svět, a věcná klasifikace se tedy odvíjí od klasifikace lidských bytostí.¹¹

Ze zájmu Durkheimovy školy o kolektivní představy vyšla řada důležitých studií (mimo jiné o starém Řecku) a také spis francouzského sinologa Marcela Graneta o základních kategoriích čínského myšlení.¹² Podobně i historikové Marc Bloch a Lucien Febvre zveřejnili dnes již proslulé analýzy „kolektivních mentalit“ a sdílených předpokladů. Bloch tuto perspektivu uplatnil v monografii o víře v léčivé schopnosti francouzských a anglických králů, Febvre v průzkumu takzvaného „problému nevíry“ v 16. století, přičemž obhajoval tezi, že ateismus byl v dané době nemyslitelný.¹³

Ve Spojených státech se o sociologii poznání začal zajímat Thorstein Veblen, který byl slavný především díky své teorii *leisure class* a okázalé spotřeby. Veblen se především věnoval sociologii pravdy – což odpovídá faktu, že jeho někdejší učitelem byl Charles Peirce a kolegou zas John Dewey, filosofové pragmatismu, kteří kritizovali domněnku o „korespondenci“ mezi skutečností a našimi výroky o skutečnosti – a ještě konkrétněji vztahu mezi poznáním a specifickými společenskými skupinami a institucemi. K této oblasti vydal tři důležité stati.

První, která vyšla v roce 1906, zkoumala pozici vědy v kontextu moderní civilizace a hájila názor, že moderní „kult vědy“ včetně větší vnímavosti pro neosobní typy vysvětlení namísto výkladů antropocentrických je důsledkem rozmachu průmyslu a strojí techniky. Druhá se věnovala akademickému prostředí ve Spojených státech a Veblen jasně svého sociologického intelektu ozářil tmavé kouty univerzitního systému: akademiky přirovnal ke „strážcům esoterické

¹⁰ Durkheim and Mauss (1901–2).

¹¹ Worsley (1956); Lukes (1973); Lamo de Espinosa, González García – Torres Albero (1994), 205–26.

¹² Granet (1934); cf. Mills (1940).

¹³ Burke (1990), 17–19, 27–30.

kého poznání“ na způsob „kněží, šamanů a medicimanů“, a konstatoval, že uvnitř příslušné skupiny je toto esoterické poznání považováno za obecně platnou pravdu, „i když každému vnějšímu pozorovateli je zjevné, že dané poznání svůj charakter, rozsah i metodiku přejímá z životních zvyklostí skupiny“.

Konečně pak ve stati z roku 1919 o „intelektuálním předstihu Židů v moderní Evropě“ přišel Veblen s názorem, že tato kreativita dosáhla nejvyššího stupně v 19. století, tedy právě v době, kdy mnoho Židů usilovalo o asimilaci s křesťanskou kulturou. Podstatné však je, že tato asimilace se nedařila zcela, takže řada židovských intelektuálů sice odmítla vlastní kulturní dědictví, ale nepřejali přitom plně kulturu okolního světa. Ocitli se tak na rozhraní dvou kulturních světů, a „pod tlakem okolností“ se stali skeptiky (viz str. 49), neboť „idoly“ jejich vlastního kmene se „rozpadly napadrt“ a k přijetí těch křesťanských zase neměli dostatečně silné pohnutky. Díky své odpoutanosti od představ, které okolní kultura považovala za samozřejmé, se tito intelektuálové židovského původu dostali do pozice intelektuálních novátorů.

V posledním zmíněném případě Veblenův postřeh nepochybně pramenil z jeho vlastní marginality, zčásti přijaté záměrně, ale zčásti nastolené faktem, že jako syn rolnických přistěhovalců z Norska svým etnickým a společenským zázemím mezi dobové americké intelektuály nezapadal.¹⁴ Je příznačné, že outsider Veblen po sobě nezanechal žádnou školu v přísném slova smyslu, i když – jak uvidíme – inspiroval řadu následovníků (viz str. 21).¹⁵

Německo v této době projevovalo výraznější zájem o sociologii idejí, někdy v návaznosti na základní myšlenky Karla Marxe. Ve své studii o tzv. „protestantské etice“, poprvé vydané roku 1904, zasadil Max Weber tento hodnotový systém do společenského kontextu a předložil teorii ohledně jeho ekonomických důsledků. Příspěvkem k sociologii poznání byla také Weberova teorie byrokratického aparátu (viz str. 136), i když ji tak neprezentoval. Současně s Weberem hájili i jiní němečtí sociologové – především Max Scheler a Karl

¹⁴ Veblen (1906, 1918, 1919); cf. Lamo de Espinosa, González Garcia – Torres Albero (1994), 380–6.

¹⁵ Veblen (1918), 1–2.